

ইখন কলিকতাৰ মিঃ এ-বকরা প্ৰণীত। মিঃ বকরাৰ গ্ৰন্থখনি অতিকৈ ব্যৱহাৰপযোগী। তাত প্ৰাচীন গ্ৰন্থকাবসকলৰ পৰা বাক্যাৱলী তুলি দিয়া হৈছে। ওখ শ্ৰেণীৰ শিকাকৰ নিমিত্তে মিঃ বকরাৰ কিতাপখনি বিশেষ দৰ্কাৰী। মোৰ এই অভিধান সংকলনত এই দুইখনি কিতাপ মই নিসঙ্কোচে ব্যৱহাৰ কৰিছোঁ। সেইদেখি তেওঁলোকৰ ওচৰত মই ধনী। কিন্তু মই বিশেষকৈ ধনী মিঃ বকরাৰ ওচৰত। তেওঁৰ গ্ৰন্থৰ পৰা মই বিশেষভাবে সহায় লৈছোঁ। সংস্কৃত প্ৰতিশব্দ, বাক্য আৰু বচনভঙ্গী বাচনিত ঘাইকৈ মিঃ বকরাই উদ্ধৃত কৰা উদাহৰণবোৰৰ পৰা মই বিশেষভাবে সহায় গাইছোঁ।”

এই তিনি খণ্ড অভিধানৰ প্ৰথমতে বেচ আছিল দুকুৰি টকা। কিন্তু ১৮৮৭ চনত বকৰাদেৱে সকলোৰে সুবিধাৰ নিমিত্তে তাৰ বেচ কুৰি টকা নিৰ্দ্ধাৰিত কৰি দিয়ে।

উচ্চ সংস্কৃত ব্যাকৰণ।

HIGHER SANSKRIT GRAMMAR: GENDER AND SYNTAX. 1879.

আনন্দবামৰ এই ব্যাকৰণখনি ইংৰাজীতে লিখা। পোনতে ইয়াক অভিধানৰ দ্বিতীয় খণ্ডৰ লগত পাতনিকপে সংযুক্ত কৰি দিয়া হয়। পাতনি বুলিও ই এখনি স্বাধীন গ্ৰন্থ;—বহুতে এই গ্ৰন্থ কিনিবলৈ ইচ্ছা কৰাত মিঃ বকরাই তাক অভিধানৰ বুকুৰ পৰা আঁতৰাই সুকীয়া গ্ৰন্থৰূপে ছপা কৰি উলিয়ায়, দাম ধৰি ছটকা। এই গ্ৰন্থখনিৰে পাশ্চাত্যসকলৰ

পক্ষে সংস্কৃত শিক্ষাৰ বাট বৰ সুচল কৰি দিয়ে। ডাক্তাৰ জে-এচ্-স্পিঞ্জাৰে পাছে সংস্কৃত ব্যাকৰণৰ বিষয়ে যি গ্ৰন্থ লিখে তাত মিঃ বৰুৱাৰ গ্ৰন্থৰ ঘনে-ঘনে উল্লেখ আছে।

ঘাইকৈ এই গ্ৰন্থখনিত সংস্কৃত লিঙ্গপ্ৰকৰণ আৰু বাক্যবিজ্ঞানৰ আলোচনা আছে। মিঃ বৰুৱা গ্ৰীক আৰু লেটিন ভাষাত সুপণ্ডিত আছিল। তেওঁ সম্ভৱপৰ ঠাইত ইউৰোপীয় প্ৰাচীন ভাষাৰে সৈতে ভাৰতৰ প্ৰাচীন ভাষাৰ ব্যাকৰণৰ নিয়মাবলীৰ সাদৃশ্য দেখুৱাই দি যায়।

এই গ্ৰন্থৰ পাতনিত মিঃ বৰুৱাই সুললিত সংস্কৃত ছন্দেৰে সংস্কৃত ভাষা আৰু বাণী ভাৰতীক বন্দনা কৰি মন্দাক্ৰান্তা ছন্দত এটি মুখবন্ধ বা মঙ্গলাচৰণ সংযুক্ত কৰি দিয়ে। ইয়াৰ পৰা মিঃ বৰুৱাৰ মৌলিক সংস্কৃত বচনাত কিমান দক্ষতা আছিল তাক বুজিব পাৰি। এই মঙ্গলাচৰণত তেওঁ সংস্কৃত ভাষাৰ নানান অৱস্থা আদিৰে পৰা ভালকৈ বুজাই দিয়ে,— এই দেৱভাষাতে সুপৰিজ্ঞ বামৰ আখ্যান জগতৰ আদিকবিয়ে বচিছিল, এই ভাষাতে বচিত কাদম্বী এতিয়াও জ্বলিকে আছে, দাৰ্শনিক শঙ্কৰাচাৰ্য্যই এই ভাষাতে ভাষা লিখি গৈছে, জৰ্মণী দেশৰ পণ্ডিতসকলৰ চিত্ত এই ভাষাৰ গ্ৰন্থই আকৰ্ষণ কৰিছে, এই ভাষাকে আশ্ৰয় কৰি বপ নামে জৰ্মণ পণ্ডিতে বিবিধ ভাষাৰ সম্বন্ধ দেখুৱাই ভাষাবিজ্ঞানৰ অৱতাবণা কৰে। পৰিশেষত মিঃ আনন্দবাম বৰুৱাই ইংৰাজ জাতিৰ সৰ্বকলা-পৃষ্ঠপোষকতাৰ বিষয়ে শ্লোক সংযুক্ত কৰে।

এই গ্ৰন্থখনিত উদাহৰণ স্বৰূপে সংস্কৃত সাহিত্যৰ অতি উপাদেয় মনোৰম বাক্যাৱলী তুলি দিয়া হৈছে, তাৰ লগে-লগে তাৰ ইংৰাজী ভাৱনিও দিয়া হৈছে। বেদত ব্যৱহৃত বিশেষ শৃংখাদিৰ বা ছান্দসপ্ৰয়োগৰ উদাহৰণ দিয়াত বৰুৱাৰ ব্যাকৰণৰ মূল্য অতিকৈ বাঢ়িছে।

মি বৰুৱা বৰ্দ্ধমানৰ জাহানাবাদ নামে আওহতীয়া ঠাইত থাকোঁতে এই ব্যাকৰণ বচনা কৰে। তাত তেওঁ ইচ্ছামতে পুথি-পাঞ্জি নেপাই-

ছিল। সেই কাৰণে পুথিৰ ঠায়ে-ঠায়ে ভুলভ্ৰান্তি থাকি ঘোঁৰাটো স্বাভাৱিক। সেই বিষয়ে মিঃ বৰুৱাই নিজে পাতনিত কৈছিল,—“মই নিসঙ্কোচভাৱে স্বীকাৰ কৰোঁ যে এই গ্ৰন্থ একেবাৰে নিভূঁল হ'ব নোৱাৰে। কিন্তু যি স্থলত হ'বেছ হেমন উইলচনৰ নিচিনা এজন প্ৰসিদ্ধ গ্ৰন্থকাৰে সুবিজ্ঞ পণ্ডিতমণ্ডলীৰ সহায় লৈও, আলোচনাৰ কাৰণে এটি পুথিৰ ভাল পায়ো আৰু যথেষ্ট আজৰি হাতত থকা স্বত্বেও তেওঁৰ গ্ৰন্থ একেবাৰে নিভূঁল কৰিব নোৱাৰিলে, তেনে স্থলত এখনি আওহতীয়া ঠাইত বাস কৰোঁতা আৰু জ্ঞানার্জন আৰু আলোচনাৰ উপায়ৰ পৰা বঞ্চিত মাথোন এজন মানুহৰ পৰিশ্ৰমৰ পৰা ওলোৱা এই গ্ৰন্থক আশা কৰোঁ। বাইজে অতি নিৰ্দয় ভাবে নেচাব; বাইজৰ বিজ্ঞপৰ পাত্ৰ হোৱাটো দুৰ্ব কথা।”

৫/১/৬৭

ভাৰতৰ প্ৰাচীন ভূগোল।

ON THE ANCIENT GEOGRAPHY OF INDIA:
GEOGRAPHICAL NAMES RENDERED IN SANS-
KRIT. 1880.

আনন্দবাম বৰুৱা ৰচিত 'প্ৰাচীন ভাৰতৰ ভূগোল' খনি কেতিয়াও স্কীয়াৰ্টকৈ গ্ৰন্থৰূপে ছপা হোৱা নাই, তেওঁৰ অভিধানৰ তৃতীয় খণ্ডৰ পাতনিকাপে ই সৰ্বপ্ৰথম প্ৰকাশিত হয়। কিন্তু অভিধানৰ বুকুৰ পৰা আঁতৰাই ইয়াক স্কীয়া গ্ৰন্থ কৰি প্ৰকাশ কৰিলে ই এখনি মূল্যবান গ্ৰন্থ হ'লহেঁতেন।

ভাৰতৰ পুৰাতত্ত্ব যি সকলে আলোচনা কৰিছে তেওঁলোকৰ কাৰণে এই প্ৰাচীন ভূগোলখনি বৰ লাগতিয়াল। কোনো প্ৰাচীন ঠাইৰ বিষয়ে

তৰ্ক-প্ৰতিবাদ উঠিলে মিঃ বৰুৱাৰ মতক সকলোৰে প্ৰমাণ স্বৰূপে টুকি দিয়ে। ভাৰতীয় কাব্য, নাটক, পুৰাণ আদি সাহিত্যত ঘনাই উল্লিখিত সমূহ ঠাইৰ আলোচনা ইয়াত আছে। ভাৰতৰ প্ৰাচীন ভূগোলৰ বিষয়ে চাৰ এলেক্সাণ্ডাৰ কানিংহামৰ এখন গ্ৰন্থ আছে, কিন্তু সকলোৰে মিঃ বৰুৱাৰ গ্ৰন্থখনকে বেচি মূল্যবান বুলি ভাবে।

অধ্যাপক ভট্ট মোক্ষমুলাৰে এই গ্ৰন্থৰ বিষয়ে বিলাতৰ “একেডেমি” কাকতত কৈছে,—“আনন্দবাম বৰুৱাৰ তৃতীয় খণ্ড অভিধানত সংলগ্ন থকা ‘প্ৰাচীন ভাৰতৰ ভূগোল’ আৰু ‘ভৌগোলিক নামৰ সংস্কৃত ব্যাখ্যা’ৰ গ্ৰন্থ দুখনি ইউৰোপৰ পণ্ডিত মণ্ডলীয়ে কৃতজ্ঞতাৰে গ্ৰহণ কৰিব।”

অধ্যাপক চেচিল বেণ্ডেলে কৈছে,—“মিঃ বৰুৱাৰ ‘প্ৰাচীন ভাৰতৰ ভূগোল’ ভাৰতীয় গবেষণা-সাহিত্যৰ এখন অপূৰ্ণ গ্ৰন্থ।

ভবভূতিৰ মহাবীৰচৰিত । জানকীৰামভাষ্য টীকা সম্বলিত ।

BHAVABHUTI'S MAHAVIRCHARITAM. Edited by Anundoram Borroah, with his commentary entitled Janakirama-bhashya, and a Sanskrit-English glossary. 1877.

১৮৭৭ চনৰ অক্টোবৰ মাহত মিঃ আনন্দবাম বৰুৱাই স্বৰচিত টীকাৰে সৈতে সম্পাদিত কবি মহাকবি ভবভূতিৰ ‘মহাবীৰচৰিত’ নাটকৰ এটি সংস্কৰণ প্ৰকাশ কৰে। সকলো সংস্কৃত কবিৰ ভিতৰত ভবভূতি আনন্দবামৰ প্ৰিয়তম কবি আছিল। শ্ৰীকৰ্ণ ভবভূতিৰ ভাৱৰ

তেজস্বিতা আৰু প্ৰাঞ্জলতা গুণৰ কাৰণে আনন্দবাম বন্দ্য বিশেষ বিমুগ্ধ হৈছিল। মিঃ বন্দ্যাই তেওঁৰ সকলো গ্ৰন্থৰ ভাষাতে যে এই প্ৰাঞ্জলতা লাভ কৰিছিল, ইয়াৰ মূল কাৰণ বশ্যবাক্ ভবভূতিৰ গ্ৰন্থাদিৰ ঘনাই অধ্যয়ন আৰু কবিলৈ প্ৰবল অন্তৰ্ভাগ আৰু ভক্তি।

মহাকবি ভবভূতি তিনিখন সংস্কৃত নাটকৰ গ্ৰন্থকাৰ—মহাবীৰচৰিত, উত্তৰচৰিত আৰু মালতীমাধব। পণ্ডিত ঈশ্বৰচন্দ্ৰ বিদ্যাসাগৰে উত্তৰচৰিত, আৰু বামকৃষ্ণ গোপাল ভাণ্ডাৰকাৰে মালতীমাধব স্কন্দৰ টীকাৰে সম্পাদিত কৰি প্ৰকাশ কৰে। কিন্তু সেই পৰিমিতে মহাবীৰচৰিতৰ এখনিও ভাল সংস্কৰণ ওলোৱা নাছিল। ১৮৪৩ চনত বিলাতৰ হেনৰী ক্ৰিষ্টেনে এটি সংস্কৰণ উলিয়ায়, আৰু ১৮৫৭ চনত সুপ্ৰসিদ্ধ সংস্কৃত পণ্ডিত তাৰানাথ তৰ্কবাচস্পতি মহোদয়ে এটি সংস্কৰণ প্ৰকাশ কৰে। কিন্তু তাত বিৰলভাবে শব্দার্থ আৰু টীকা ব্যাখ্যা থাকিলেও ভবভূতিৰ নাটকত থকা প্ৰাকৃত অংশৰ টীকা ভাঙ্গনি নথকাত শিক্ষার্থীসকলৰ বৰ অনুবিধা হৈছিল। সেইদেখি মিঃ বন্দ্য প্ৰাঞ্জল ব্যাখ্যাৰে এই নতুন সংস্কৰণ উলিয়াবলৈ বাধ্য হল।

সংস্কৃত টীকাকাৰসকলে নিজৰ বচিত ব্যাখ্যা বা টীকাৰ এটি এটি নাম দিয়ে। সঞ্জীবনী, সবলা, মনোবমা, দীপিকা আদি ভাণ্ডৰ নাম সকলোৰে পৰিচিত। আনন্দবামে ভবভূতিৰ মহাবীৰচৰিতৰ যি ভাণ্ড বচনা কবিলে তেওঁ প্ৰিয় ককাইদেৱাকৰ নাম অনুসৰি তাৰ নাম ৰাখিলে জ্ঞানকীবাম-ভাণ্ড। মহাবীৰচৰিত কবি ভবভূতিৰ সৰ্বপ্ৰথম বচিত নাটক। ইয়াত অযোধ্যাৰ সিংহাসন আৰোহণলৈকে বামৰ সকলো বৃত্তান্ত বৰ্ণোৱা হৈছে,—অৰ্থাৎ জ্ঞানকী আৰু বামৰ আখ্যান লৈ এই নাটক বচিত। গতিকে জ্ঞানকীবামৰ আখ্যান থকা এই মহাবীৰচৰিতৰ টীকা বা ভাণ্ডৰ নাম 'জ্ঞানকীবামভাণ্ড' দিয়াত বৰ উপযোগী হৈছিল।

কোনো সংস্কৃত টীকাকাৰৰ এইটো লক্ষণ আছে যে তেওঁলোকে

কোনো ছকহ শব্দ বা কথা ব্যাখ্যা কবি সৰল করিবলৈ চেষ্টা করোঁতে তাক আগতকৈয়ো ছকহ কবি তোলে। কিন্তু মিঃ বক্রাই এই দোষ পৰা মুক্তি লভিবলৈ পার্থামানে বন্ধ কৰিছিল। তেওঁ ভালকৈ জানিছিল ভবভূতির নিচিনা এনে প্রাঞ্জল লেখক সংস্কৃত সাহিত্যত নাই, গতিকে তেওঁৰ সৰল বাক্যাবলীৰ—কবির সপ্নবো অগোচৰ—ছকহ ব্যাখ্যা দিবৰ কোনো প্রয়োজন নাই। যথা, মহাবীচবিতৰ প্রথম অঙ্কত ‘গোদান’ শব্দটো পোৱা যায়। বিখ্যাত বৈয়াকৰণিক আৰু আভিধানিক পণ্ডিত তাবানাথ তৰ্কবাচস্পতিয়ে টানি-চুঁহি তাৰ অৰ্থ উলিয়ালে কুস্তলচ্ছেদন অৰ্থাৎ চুলি কটা। কিন্তু আনন্দবামে এই অৰ্থ নেমানি বাসায়ন, গৃহস্থজ্ঞ আৰু ধৰ্মসংহিতাৰ মতে তাৰ অৰ্থ গোমিথুন-দক্ষিণা বা এজোবা গৰু-দানকে বাধিলে। কুস্তলচ্ছেদনতকৈ যে গোমিথুন দক্ষিণা বেচি সৰল আৰু প্রাঞ্জল হল তাক নকলেও হব। ইয়াৰ কাৰণ, কোন শব্দ বিশেষ কি অৰ্থত ব্যৱহৃত হয়, সংস্কৃত অভিধান সংকলনৰ পৰা তেওঁ এই জ্ঞান লাভ কৰিছিল; আৰু বিশেষকৈ ভবভূতিৰ সকলো গ্রন্থ আতিশুবি মাৰি পঢ়াত ভবভূতিৰ শব্দ আৰু বাক্যাবলীৰ গূঢ়াৰ্থ তেওঁ ভালকৈ বুজি পাইছিল।

আনন্দবামৰ মহাবীচবিতৰ আৰু এটি প্রধান লক্ষণ আছিল যে তেওঁ প্রত্যেক অঙ্কৰ অন্ততে আত্মপৰিচায়ক শ্লোক সন্নিবিষ্ট কৰিছিল। মহাবীচবিতৰ প্রত্যেক অঙ্কবে এটি এটি নাম আছে,—১ম অঙ্কৰ নাম কোঁমাৰ, ২য় অঙ্কৰ নাম পৰশুৰাম সংবাদ, ৩য় অঙ্কৰ নাম সংস্ৰষ্ট, ৪র্থ অঙ্কৰ নাম চৰিত্ৰ, আৰু ৫ম অঙ্কৰ নাম আবণ্যক। আনন্দবামে প্রত্যেক অঙ্কৰ ভাষ্যৰ অন্তত সেই অঙ্কৰ নাম অনুসৰি শ্লোক কবনা কৰিছিল। যথা কোঁমাৰ নামে প্রথম অঙ্কৰ ভাষ্যৰ অন্তত আছে,—

শ্ৰীমদানন্দবামেণ দুৰ্ভাগ্যগৰ্গস্থনা ।

অভিজ্ঞানেন কোঁমাৰঃ কোঁমাৰো বিবৃতো যুগা ॥

অৰ্থাৎ, দুৰ্লভা আৰু গৰ্গৰ পুত্ৰ কুমাৰ বয়স অতিক্ৰম কৰা আনন্দবামৰ দ্বাৰা কোমাৰ নামে এই অঙ্ক বিবৃত হল।

কিতাপৰ অন্তত ককায়েক জ্ঞানকীৰামৰ বিষয়ে যি কবিতাটি লিখিছে তাৰ ভাষা আৰু ছন্দ অতি মনোমোহা।

গ্ৰন্থৰ শেহত মিঃ বৰুৱাই এখনি ওপবক্ষিত কবিয়ে ব্যৱহাৰ কৰা লাগতিয়াল সংস্কৃত শকাব্দালীৰ ইংৰাজী ব্যাখ্যা দিছে। ভবভূতিৰ বিষয়ে সকলো কথা আতিশুবি মাৰি এখনি কিতাপ পাচলৈ লিখিব বুলি মিঃ বৰুৱাই এই নাটকৰ পাতনিতে অঙ্গীকাৰ কৰে।

পোনতে জ্ঞানকীৰামভাষ্য সংলগ্ন মহাবীৰচৰিতৰ দাম আছিল চাৰি টকা। পাচত বোধে বিশ্ববিদ্যালয়ৰ পাঠ্যৰূপে ই নিৰ্দ্ধাৰিত হোৱাত মিঃ বৰুৱাই তাৰ আণ্ডাৰ-গ্ৰেজুয়েটসকলৰ সুবিধাৰ কাৰণে ইয়াৰ দাম দুটকা নিৰূপণ কৰে।

ভাৰতৰ গুণজ্ঞ পণ্ডিতমণ্ডলীয়ে মিঃ বৰুৱাৰ প্ৰাঞ্জল জ্ঞানকীৰামভাষ্য পাঠ কৰি বৰ আনন্দ পালে। সংস্কৃত সাহিত্যবিশাৰদ কলিকতা সংস্কৃত কলেজৰ প্ৰিন্সিপাল মহামহোপাধ্যায় মহেশচন্দ্ৰ শ্ৰায়বৰ্জ ডাঙ্গৰীয়াই মিঃ বৰুৱালৈ এই মৰ্মে চিঠি দিলে—“আপুনি মহাবীৰচৰিতৰ সম্পাদক আৰু টীকাকাৰৰ কাম দুটি যেনে বিচক্ষণ ভাৱে সম্পাদন কৰিছে তাক দেখি মই অশেষ আনন্দ লাভ কৰিছোঁ। আপোনাৰ টীকাখিনি তথ্য-পৰ্ব কথাবে ভবা, আৰু তাৰ পৰা আপোনাৰ এনে পাণ্ডিত্য প্ৰকাশ পাইছে যে ইয়াৰ দ্বাৰা যেই-সেই সংস্কৃত পণ্ডিতবে সুখ্যাতি বাঢ়িলেহেঁতেন। আপোনাৰ বীৰচৰিতৰ সংস্কৰণ আটাইতকৈ বহুমূলীয়া।”

গুণজ্ঞ শ্ৰায়বৰ্জ ডাঙ্গৰীয়া ইয়াতে ক্ষান্ত নহল। বৰুৱাৰ মহাবীৰচৰিতৰ সংস্কৰণত ইমান লাগতিয়াল শিক্ষণীয় কথা আছিল যে মহামহোপাধ্যায় ডাঙ্গৰীয়াই সংস্কৃত কলেজৰ প্ৰথম বাৰ্ষিক শ্ৰেণীত মহাবীৰচৰিত

পাঠ্যৰূপে নিৰ্দ্ধাৰিত কৰে, কাৰণ ছাত্ৰসকলে মিঃ বৰুৱাৰ বহুমূলীয়া গ্ৰন্থখনি ব্যৱহাৰ কৰিব পাৰিব।

স্বৰ্গদেৱ সম্পাদক আৰু টীকাকাৰ পণ্ডিত বনানাথ সবস্বতী এম্-এ ডাৰবীয়াই লিখিছিল,—“আপোনাৰ বীৰচৰিতখনি সৰ্ব্বদক্ষনৰ আৰু প্ৰথম শ্ৰেণীৰ হৈছে। আত্ম-কালি অনুলিপিভাৱে নিৰ্দ্ধাৰিত কৰা ভট্টিকাব্যৰ সলনি ইয়াক এক-এ পৰীক্ষাৰ পাঠ্য পুস্তক নিৰ্দ্ধাৰিত কৰা উচিত।”

ভাৰত গৱৰ্ণমেণ্টৰ চেফ্ৰেটৰী মিঃ চি-ই বাৰ্ণাৰ্ড চি-এচ্-আই চাহাবে কৈছিল,—“প্ৰাকৃত অংশৰ ব্যাখ্যা আৰু টীকাখিনিৰ কাৰণে সংস্কৃত শিক্ষার্থীলৈ এই কিতাপখনি বিশেষ লাগতিয়াল হব।”

সংস্কৃত শিক্ষার্থীৰ সহচৰ।

A COMPANION TO THE SANSKRIT-READING UNDERGRADUATES OF THE CALCUTTA UNIVERSITY. Being a few notes on the Sanskrit texts selected for examinations, and their commentaries. 1878.

এই কিতাপখনিৰ সম্পূৰ্ণ নাম হৈছে “কলিকতা বিশ্ববিদ্যালয়ৰ সংস্কৃত শিক্ষার্থী আণ্ডাৰ-গ্ৰেডুয়েটৰ সহচৰ।” কলিকতা বিশ্ববিদ্যালয়ে ১৮৭৮-৭৯ চনৰ এক-এ আৰু বি-এ পৰীক্ষাৰ কাৰণে মেঘদূত, কুমাৰ-সম্ভৱ ১-৭ সৰ্গ, বসুবংশ ১-২ সৰ্গ, ভট্টিকাব্য ১-৫ সৰ্গ আৰু অভিহাৰি-শকুন্তলা সংস্কৃতৰ পাঠ্যৰূপে নিৰ্দ্ধাৰিত কৰে। ‘সংস্কৃত সহচৰ’ত এই

কিখন গ্ৰন্থৰ লাগতিয়াল অংশৰ ওপৰত টীকা, সমালোচনা আৰু অন্যান্য
অভিমত মিঃ বৰুৱাই সন্নিবিষ্ট কৰিছে। 'সংস্কৃত সহচৰ' মহাবীৰচৰিত্তৰ
জানকীৰামভাষ্যৰ দৰে উপবোক্ত কাব্য আৰু নাটকৰ ধাৰাবাহিক ব্যাখ্যা
বা টীকা নহয়। এই গ্ৰন্থত মেঘদূতত বৰ্ণোৱা নানান ঠাইৰ এখনি
মানচিত্ৰও মিঃ বৰুৱাই সংলগ্ন কৰি দিয়ে।

মিঃ বৰুৱাই এইটো কথা ভালকৈ জানিছিল যে টোল স্কুল আৰু কলেজ
সমূহত সংস্কৃত সাহিত্য পঢ়াৰ্থতে বৈয়াকৰণিক আৰু আভিধানিক হিচাবে
লাগতিয়াল অংশৰ ওপৰত বিশেষকৈ প্ৰাধান্য দিয়া হয় আৰু প্ৰাচীন টীকা-
কাবৰ টীকা আদি নিতুল বেদবাক্য বুলি পৰিগণিত হয়। মিঃ বৰুৱাই
'সংস্কৃত সহচৰ'ত এইটোকে দেখুৱাবলৈ যত্ন কৰে যে প্ৰাচীন টীকাকাবৰো
মাজে-মাজে ভুল-ভ্ৰান্তি হব পাৰে। তেওঁলোকৰ যুক্তি আৰু মতামত
আদিক শিলৰ বেথা বুলি নেমানি ছাত্ৰসকলে যেন নিজে ভাবিচিন্তি
সংস্কৃত শ্লোক আৰু বাক্যাবলীৰ যথার্থ অৰ্থ গ্ৰহণ কৰে মিঃ বৰুৱাই এই
জিজ্ঞাসা-প্ৰবণতাকে উদ্দীপিত কৰিবলৈ যত্ন কৰিছিল। মিঃ বৰুৱাই
এইটোও ঠাৱৰ কৰিছিল যে আধুনিক সত্যতা আৰু জ্ঞানবিস্তাৰৰ লগে-
লগে আৰু তাৰ প্ৰভাৱত প্ৰাচীন গ্ৰন্থাদিৰ শ্লোক আদিৰ নতুন ভাৱাৰ্থ
আবিষ্কাৰ হোৱাটোও সম্ভৱ। মল্লিনাথ আদি টীকাকাবৰ সৈতে য'তে
মতভেদ হৈছে ত'তে তেওঁ যুক্তিৰে সেই মতভেদ সমৰ্থন কৰিবলৈ যত্নবান
হৈছে। এই বিষয়ে মিঃ বৰুৱাই কয়,—“ইয়াৰ কোনোবা বা সকলো
যুক্তিতে যদি মোৰ ভুল হৈছে, আশা কৰোঁ চিন্তাশীল বাইজে যেন মোৰ
প্ৰতি ধৰ্মহস্ত নহয়, কাৰণ ভাৰতৰ প্ৰাচীন সাহিত্যৰ বিষয়ে বৰ্তমান
ভাৰতীয়সকলৰ বি-বিষম উত্তোগহীনতা দেখা গৈছে, তাক শুচাবলৈ এনে
ধৰণৰ চেষ্টা আৰু যত্নহে একমাত্ৰ উপায়।”

সংস্কৃত শিক্ষাৰ্থীৰ সহচৰখনি যদিও সৰু, কাৰণ ইয়াত মাথোন
উপবোক্ত কাব্য কিখনিৰ আংশিক ৰূপেহে ব্যাখ্যা আছে, তথাপি ইয়াৰ

প্ৰকৃত মূল্য বব বেচি। এই গ্ৰন্থৰ টীকাৰ প্ৰণালী আলোচনা কৰাৰ
 শ্ৰেণী মিস্ চেলিচ বেণ্ডেলে কয়,—“বিসৰল ইউৰোপীয় পণ্ডিতে কোনো
 সংস্কৃত সাহিত্য-পুথিৰ অৰ্থ লিখিছে তেওঁলোকে মাথোন ঠায়ে-ঠায়ে
 এটি দুটি শ্লোকৰ অলপ ব্যাখ্যা দিয়ে, নাইবা সংস্কৃত টীকাকাবসকলৰ
 টীকা টোকা তুলি দিয়ে। ভাৰতীয় সম্পাদকসকলে সেই প্ৰাচীন টীকাৰ
 ওপৰত আকৌ সুদীৰ্ঘ টীকা সংযুক্ত কৰি মূল গ্ৰন্থৰ ভাৰ্য আৰু দুৰূহ
 কৰে। মিস্ বৰুৱাই এই দুই প্ৰথাৰ মাজেদি এটি লাগতিয়াল বাট
 উলিয়াইছে। তেওঁ মল্লিনাথ, অমবসিংহ আৰু পাণ্ডিত্য নিতুল
 বিবেচনা নকৰি মূল শ্লোক আৰু টীকাৰো ব্যাখ্যা দিছে। ইউৰোপীয়
 শিক্ষার্থীৰ কাৰণে এই পন্থা বব লাগতিয়াল।”

মিস্ আনন্দবাম বৰুৱাৰ ব্যাখ্যাৰ প্ৰণালী অতি অভিনব আৰু
 মৌলিক আছিল। কোনো এটি শব্দ পালে তাৰ অৰ্থ অবনতি, আৰু
 তাৰ পৰা যদি কোনো সামাজিক প্ৰথাৰ প্ৰচলন বা ৰূপান্তৰ অনুমান
 কৰিব পাৰি তাক তেওঁ ভালকৈ দেখুৱাইছিল। ‘বসুবংশ’ৰ ১ম সৰ্গত
 ‘অববোধ’ শব্দটি পোৱাত মিস্ বৰুৱাই তাৰ বিষয়ে এইদৰে লিখিছে,—
 “শব্দসমূহৰ বুজাৰ পৰা অন্তলৈকে অনুসৰণ কৰি চোৱাটো বৰ
 উপাদেয় কাৰ্য্য, কাৰণ তাৰ পৰা নানান মূল্যবান তথ্য ওলাই পৰে; ইয়াৰ
 দ্বাৰা বহুত পুৰণিকালীয়া ভ্ৰম-বিশ্বাস আৰু ধাৰণা শুচে, আৰু মানুহৰ
 অৱস্থাৰ বিষয়ে জানিবলৈ এটি সুন্দৰ উপায় ওলায়। তাৰ উদাহৰণ এই
 ‘অববোধ’ শব্দটো। ‘অব’ পূৰ্বক ‘বধ’ ধাতুৰ পৰা ইয়াৰ উৎপত্তি,
 ইয়াৰ আচল অৰ্থ হৈছে বাধোনৰ ভিত্তত খোৱাটো। কিন্তু এটি
 আলঙ্কাৰিক প্ৰণালীত ইয়াৰ অৰ্থ হল বাধোনত খোৱা ঠাই। তাৰ পাচত
 আৰু এপদ অগ্ৰসৰ হোৱাত ইয়াৰ অৰ্থ হল বাধোনৰ ঠাইত থকা
 বাসীন্দাৰ-সমূহ। যেনেহেতু আগৰ দিনৰ হিন্দু বৰ্ণীসকলে আত্মিকালিৰ
 হিন্দু তিব্বতৰ দৰে ইচ্ছামতে ছুৰা-চৰা কৰিব নোৱাৰিছিল, অববোধৰ

অৰ্থ হল অন্তঃপুৰব বমণীসকল। গোটেই সংস্কৃত নাটকৰ পৰা এই কথাবাবৰ প্ৰমাণ পোৱা যায়। তথাপি এই দৰে কোৱা মানুহো আছে যে মুছলমানসকলেহে ভাৰতত সৰ্ব্বপ্ৰথম পৰ্দা বা অববোধ প্ৰথাৰ অবতাৰণা কৰে, তেওঁলোকে মুছলমানৰ আক্ৰমণৰ পূৰ্বে অববোধ প্ৰথা যে ভাৰতবৰ্ষত আছিল, এই কথাবাবে স্বীকাৰ কৰিব নোখোজে।

ৰঘুবংশৰ ৪ৰ্থ সৰ্গৰ ৮১-শ্লোকত লৌহিত্য আৰু প্ৰাগজ্যোতিষৰ উল্লেখ আছে,—‘চকম্পে তীৰ্ণলৌহিত্য তস্মিন্ প্ৰাগজ্যোতিষেশ্বৰঃ’। টীকাৰ মল্লিনাথে লৌহিত্য শব্দটোক ত্ৰীলিঙ্গবাচক বুলি ধৰিছে। কিন্তু লৌহিত্যতট-জন্মধাৰী প্ৰাগজ্যোতিষপুৰ-সম্ভৱ আনন্দবাম বৰুৱাই ভালকৈ জানিছিল যে মহানদ ব্ৰহ্মপুত্ৰ সদাই পুংলিঙ্গবাচকহে। তেওঁ এই শ্লোকটিৰ বিষয়ে যি টীকা দিছিল তাৰ পৰা এইটো ভালকৈ বুজিব পাৰি যে তেওঁ অসমৰ পূৰ্বাবৃত্ত উদ্ঘাটনত নিযুক্ত হোৱা হলে অসমক সভ্যজগতে স্বন্দৰৰূপে জানিব পাৰিলে হয়। মিঃ বৰুৱাই লিখিছে,—‘সাধাৰণ মানুহে লৌহিত্যক নুইত বুলি কয়, আৰু ইয়াৰ দ্বাৰাই অসম উপত্যকাৰ মাজেদি প্ৰবাহিত ব্ৰহ্মপুত্ৰ নৈকে বুজায়। প্ৰবাদ আছে, মাতৃহত্যাৰ পাচত পৰশু-ৰামৰ কুঠাৰ তেওঁৰ হাততে লাগি ব’ল, আৰু ব্ৰহ্মকুণ্ডত স্নান কৰিলে পাপমুক্ত হবলৈ তেওঁ উপদেশ লাভ কৰে। পৰশুৰামে ব্ৰহ্মকুণ্ডত স্নান কৰিলে, আৰু উভতি আহোঁতে লগতে ব্ৰহ্মপুত্ৰ নৈখন লৈ আহিল। অসমত এই স্নানপ্ৰবাদ প্ৰচলিত আছে, আৰু ব্ৰহ্মকুণ্ডত কুঠাৰ-সংলগ্ন শোণিত ধোঁত হোৱাৰ কাৰণে নৈখনৰ নাম লৌহিত্য হৈছে। বৰ্ত্তমান গুৱাহাটীক প্ৰাগজ্যোতিষ বোলে, ই ভগদত্ত নৃপতিৰ ৰাজধানী আছিল। মল্লিনাথে ইয়াক এখন ৰাজ্য বুলি কোৱাত ভুল হৈছে, এতিয়াৰ দৰে আগেয়েও ই কামৰূপৰ সৰ্ব্বপ্ৰধান নগৰ আছিল।’

অসমগৌৰৱ আনন্দবামৰ মুখে অসমৰ পূৰ্বাবৃত্ত বৰ্ণনা শুনি বাস্তবিকৈ মন পুলকিত হৈ উঠে !

“সংস্কৃত সহচৰ”ৰ টীকাবোৰত আনন্দবামৰ বৰ মৌলিকতা প্ৰকাশ পাইছে। তেওঁৰ টীকা-টীপনিত চৰ্চিত-চৰ্কাণ নাছিল, বা অল্লেখ্য অৱলম্বন কৰা পথ তেওঁ অন্ধভাৱে অনুসৰণ নকৰিছিল। নিজে দৰ্কে যুক্তিতৰ্কৰে গমি-পিতিকি চাইছে তাক তেওঁ গ্ৰহণ কৰিছিল বা খণ্ডাইছিল। আনন্দবামৰ এই আত্মসমালোচনামূলক প্ৰবৃত্তি আৰু যুক্তিপ্ৰিয়তা বাস্তবিকৈ বৰ প্ৰশংসনীয়, আৰু এই দুই গুণৰ সংমিশ্ৰণে ভাৰতত সংস্কৃত সাহিত্য অধ্যয়নৰ এটি নতুন যুগ প্ৰবৰ্ত্তন কৰে।

“হিন্দু-হিতৈষিনী” নামে বঙ্গালী পত্ৰিকাত “সংস্কৃত সহচৰ”ৰ সমালোচনা ওলায়। তাত কোৱা হয়,—“সংস্কৃত সহচৰৰ যি উদ্দেশ্য গ্ৰহণকাৰে স্পষ্টকৈ তাক অবতৰণিকাত কৈছে। দেশীয় কৃতবিত্তসকলে কি প্ৰণালীৰে সংস্কৃত আলোচনা কৰা উচিত তাক দেখুৱাই দিয়াই তেওঁৰ প্ৰধান উদ্দেশ্য।”

“সোমপ্ৰকাশ” পত্ৰিকাত প্ৰকাশ হয়,—“মৰু গ্ৰন্থখনিত যিমান দূৰ সামগ্ৰ্য হব পাৰে তাৰ ক্ৰটি হোৱা নাই। ইয়াত মেঘদূত, কুমাৰসম্ভব, বঘুবংশ আৰু ভট্টকাব্যৰ টীকাকাবসকলৰ সমালোচনা আছে; ইয়াৰ যুক্তিবিলাক অতি সাক্ষা আৰু শাস্ত্ৰসিদ্ধ। লেখক এজন প্ৰসিদ্ধ কৃতবিত্ত পুৰুষ। তেওঁ ইউৰোপৰ বিদ্বান সমাজত বিশেষ পৰিচিত। বৰ্ত্তমান গ্ৰন্থখনি অতি উত্তম হৈছে।”

ভবভূতি আৰু সংস্কৃত সাহিত্যত তেওঁৰ ঠাই।

BHAVABHUTI AND HIS PLACE IN SANSKRIT LITERATURE. With a chronological sketch of the Ramaic drama. 1878.

মহাবীৰচৰিতৰ পাতনিত অঙ্গীকাৰ কৰা “ভবভূতি আৰু সংস্কৃত সাহিত্যত তেওঁৰ ঠাই” নামে কিতাপখনি ১৮৭৮ চনৰ ফেব্ৰুৱাৰী মাহত প্ৰকাশিত হয়। এইখনি সংস্কৃত সাহিত্য বুজাৰ অন্তৰ্গত এখনি বৰ লাগতিয়াল কিতাপ। এইটো সদাই আক্ষেপৰ কথা হৈ আছে যে, ভাৰতীয় পণ্ডিতসকলে সমালোচনা-পদ্ধতি অবলম্বন কৰি সংস্কৃত সাহিত্যৰ বুজাৰি বচনা কৰা নাই, আৰু কোনো প্ৰাচীন কবি বা গ্ৰন্থকাৰৰ বিষয়ে সম্যক আলোচনাও কৰা নাই। শোক্ষমুলাৰ, ওয়েৰাৰ, ফ্ৰেঙ্কাৰ, মেকডনেল আদি ইউৰোপীয় পণ্ডিতে সংস্কৃত সাহিত্যৰ বুজাৰি লিখিছে, ভাৰতীয় পণ্ডিতে তেতিয়ালৈকে সেই বিভাগত অগ্ৰণৰ হোৱা নাছিল। আনন্দৰাম বৰুৱাই সেই বিভাগৰ বচনাৰ পোনতে সূত্ৰপাত কৰে।

আনন্দৰামৰ সকলোখিনিক গ্ৰন্থতকৈ বোধ কৰোঁ। ভবভূতিৰ বিষয়ে এই বচনাখনিয়েই সৰ্বাতকৈ বেচি মৌলিক। ভবভূতিৰ কাল, বাসসম্পৰ্কীয় নাটক, আৰু ভবভূতিৰ কাব্য আৰু লক্ষণৰ বিষয়ে যি মত যিঃ বৰুৱাই এই গ্ৰন্থত প্ৰকাশ কৰিছে, সেইবোৰ বৰ সাকৰা, অগ্ৰাণ্ণ গ্ৰন্থকাৰসকলে তাক বৰ আনন্দেৰে নিম্বৰ এছাদিত উদ্ধৃত কৰি তাক সমৰ্থন কৰে বা তাৰ দ্বাৰাই নিম্বৰ মত সমৰ্থন কৰায়।

যিঃ বৰুৱাই পোনতে ভবভূতিৰ ভাষাৰ লক্ষণৰ বিষয়ে আলোচনা কৰে। তেওঁৰ মতে ভবভূতিয়ে সংস্কৃত ভাষা আৰু সাহিত্যৰ ওপৰত অনাধাৰণ অধিকাৰ দেখুৱাই গৈছে; কবিৰ ভাষা উন্নত, কোবাল, প্ৰবাহমুক্ত অৰ্থ

সংঘত। সেইদেখি কবির সমসাময়িকসকলে তেওঁক বহুবাক আৰু শ্ৰীকণ্ঠ আদি উপাধিৰে ভূষিত কৰিছিল। ভবভূতিৰ ভাষা স্বাভাৱিক, অৰ্থাৎ তেওঁ সেই ভাষা বহু শ্ৰম আৰু অধ্যবসায়ৰ বনেবেহে লিখিবলৈ শিকিছিল। ভবভূতিয়ে কোনো গ্ৰন্থ লিখাৰ আগেয়ে বহুদিন সংস্কৃত সাহিত্য মনোযোগেৰে অধ্যয়ন কৰি ডাঙৰ কৰি হৰ্বলৈ ধাউতি কৰিছিল। এই বিষয়ে ইংৰাজী কবি মিণ্টনৰ মৈতে ভবভূতিৰ সাদৃশ্য আছে। বিশেষতঃ ভাষাৰ সৌন্দৰ্য্যৰ কাৰণে ভবভূতিৰ গ্ৰন্থাদি সকলোৰে অধ্যয়ন কৰা উচিত। মিঃ বৰুৱাই এই খিনিতে কয়,—“অতি অচিৰে আমাৰ দেশবাসীসকলে চেম্পীয়াৰ, বেকন, এডিচন, জনচনতকৈ দেশী ভাষা আৰু দেশী সাহিত্যৰ কাৰণে বেচি মত্ব কৰিব।”

তাৰ পাচত মিঃ বৰুৱাই ভবভূতিৰ কাল নিৰূপণ কৰিবলৈ চেষ্টা কৰে। তেওঁৰ মতে ভবভূতি খৃষ্টীয় পঞ্চম শতিকাৰ মানুহ। ইয়াৰ যুক্তিত তেওঁ কয়,—বাম সম্পৰ্কীয় সকলো নাটক ভবভূতিৰ নাটকৰ পাচত লিখা, কাৰণ ভবভূতিৰ নাটকৰ পৰা অন্ত্যান্ত বামিক নাটকত টোকা আছে, কিন্তু ভবভূতি-বচিত মহাবীৰচৰিত আৰু উত্তৰবামচৰিত এই দুই বামিক নাটকত আনবিলাক বামিক নাটকৰ কোনো উল্লেখ বা টোকা নাই। হুমুয়নাটক, প্ৰসন্নবাঘৰ, উদাস্তবাঘৰ, জ্ঞানকীবাঘৰ, কৃত্যবাৰণ, বামাভিনয়, বামাত্মদয়, বাঘবানন্দ, বাঘৰ-শিলাস আৰু চলিতবাম আদি বাম-সম্পৰ্কীয় নাটক ভবভূতিৰ মহাবীৰচৰিত আৰু উত্তৰবামচৰিত। প্ৰচলিত অশেষ প্ৰকাৰে ধৰ্মী। সেইদেখি মিঃ বৰুৱাই ভবভূতিকে বামিক নাটকৰ আদি গুৰু বুলি ঠাৱৰ কৰিছে। ভবভূতিৰ বাহিৰে অন্ত্যান্ত বামিক নাটকৰ পৰা দশৰূপ, সাহিত্যদৰ্পণ, কাব্যপ্ৰকাশ আৰু সৰস্বতীকণ্ঠাভৰণ আদি অলঙ্কাৰ-গ্ৰন্থত টোকা বা উল্লেখ আছে। সেইবোৰৰ পৰা মিঃ বৰুৱাই নানান যুক্তিৰে প্ৰমাণ কৰিছে যে এইবোৰ বামিক নাটক খৃষ্টীয় ষষ্ঠ শতিকাৰ পূৰ্বে বচিত হব নোৱাৰে। তাৰ উপৰিও ভবভূতিয়ে মালতী-

মাধব নাটকত দুগবাকী বৌদ্ধ খেবী বা ভিক্রবঙ্গী—বুদ্ধবক্ষিতা আৰু অবলোকিতা—অঙ্কিত কৰিছে। দ্বিতীয় পঞ্চম শতিকাৰ পাচৰ পৰা ভাৰতত বৌদ্ধধৰ্মৰ অৱনতি হৈ আহে। সেইদেখি সাহিত্যতো কোনো লেখকে বিজ্ঞপ নকৰাকৈ সমাদৰেৰে বৌদ্ধ চিত্ৰ অঁকা নাই। দণ্ডীৰ দশকুমাৰ-চৰিতত বৌদ্ধধৰ্মাবলম্বীসকলক যথাসাধ্য বিজ্ঞপ কৰা হৈছে। বৌদ্ধ প্ৰভাৱত লিখা নাটকত ভবভূতিয়ে বুদ্ধবক্ষিতা আৰু অবলোকিতাৰ ওপৰত এটাও বিজ্ঞপৰ বাণ নিক্ষেপ কৰা নাই।

তাৰ পাচত মিঃ বক্রাই ভবভূতি কবি কালিদাস আৰু আভিধানিক অমবসিংহৰ সমসাময়িক হয়নে নহয় সেই বিষয়ে আলোচনা কৰে। জনশ্ৰুতি আছে বোলে ভবভূতিও কালিদাস আৰু অমবসিংহৰ দৰে বজ্জা বিক্ৰমাদিত্যৰ নববয়সত পণ্ডিত আছিল। কিন্তু এই প্ৰবাদ মিছা। মিঃ বক্রাই নানা বুদ্ধিৰে প্ৰমাণ কৰি দেখুৱায় যে কবি ভবভূতি অমব-সিংহৰ পূৰ্ববৰ্তী, কিন্তু কালিদাসৰ পশ্চাৎবৰ্তী।

এই দৰে ভবভূতিৰ কাল নিৰ্ণয়ৰ পাচত মিঃ বক্রাই কবিৰ তিনিখনি নাটকৰ আলোচনা কৰে, সেই অৰ্থে তেওঁ প্ৰত্যেক নাটকৰে অল্প অল্প কৰি তাৰ সাৰাংশ দি প্ৰত্যেকৰ স্কীমা লক্ষণ দেখুৱাই দিয়ে।

ভবভূতিৰ মহাবীৰচৰিতত অযোধ্যাৰ সিংহাসন আৰোহণলৈকে শ্ৰীৰামচন্দ্ৰৰ গোটেই জীৱনবৃত্তান্ত বৰ্ণিত হৈছে। বাৰাণসৰ প্ৰথম ছয় কাণ্ডৰ কথা ইয়াত আছে। বাৰণসক বধি সীতাক উদ্ধাৰ কৰি সীতা লক্ষণ সহ লঙ্কাৰ পৰা অযোধ্যালৈ শ্ৰীৰামচন্দ্ৰৰ পুষ্পক বনত যাত্ৰা বৰ্ণোৱা আছে। সেই ছলতে কালিদাসৰ দৰে কবি ভবভূতিয়েও প্ৰাচীন ভাৰতবৰ্ষ বৰ্ণোৱাৰ ছেগটো এৰা নাই। সেইদেখি এই নাটকখনি প্ৰাচীন ভাৰতবৰ্ষ ভৌগোলিক সীমাংসা কৰাতো বিশেষ লাগতিয়াল। মল্লনাচল, বিহা, মাল্য, কাৰ্বেৰী, নীলগিৰি আদি ঠাইৰ যথাস্থ নিৰ্দেশ কৰিবলৈ ইয়াত সহায় পোৱা যায়।

মিঃ বৰুৱাৰ মতে ভবভূতিৰ প্ৰথম নাটকখনি এই কাৰণে লাগতিয়াল যে, ইয়াৰ পৰা ভাবভৱ প্ৰাচীন সামাজিক অৱস্থা, বাইকৈ তিকতাসকলৰ অৱস্থাৰ বিষয়ে জানিব পাৰি। এতিয়াৰ দৰে তেতিয়াও তিকতাসকলৰ স্নকীয়া টোল আছিল। বয়সস্বা, মহিলাসকলে বাইজৰ আগত মুকলিতাবে ওলাই-সোমাই ফুৰিছিল, এতিয়াৰ দৰে তেতিয়াও নাৰীসমাজ পুৰুষৰ সমকক্ষ নাছিল।

ভবভূতিৰ দ্বিতীয় বামিক নাটক হৈছে উত্তৰবামচৰিত। ইয়াক মহাবীৰচৰিতৰ উপসংহাৰ বুলিলেও সবহ কোৱা নহয়। এই নাটকখনি সীতাৰ বনবাসৰ পৰা আৰম্ভ কৰি দ্বাদশ বছৰৰ পাচত ৰামৰ সৈতে সীতাৰ পুনৰ্মিলন, আৰু অযোধ্যাৰ সিংহাসনত সপত্নীক ৰামৰ আবোধন আদি সকলো বৃত্তান্ত অঙ্কিত হৈছে। বনত থাকোঁতে লৱকুশ নামে সীতাৰ দুটি পুত্ৰসন্তান লাভ, বাঘীকিৰ ওচৰত লৱকুশৰ ধৰ্মশিক্ষা দৃশ্য অতি মনোমোহাৰ্কে নাটকত বৰ্ণিত হৈছে। ভবভূতিৰ নাটকৰ বিশেষত্ব এই যে, মূল বামাৱগৰ আখ্যানত ৰামৰ সৈতে সীতাৰ মিলন সংঘটিত হোৱা নাই, ৰাম আৰু তেওঁৰ প্ৰজা অমাত্যবৰ্গৰ সম্মুখত সীতা বনুমতীৰ গৰ্ভত প্ৰবেশ কৰে, কিন্তু ভবভূতিয়ে ৰাম-সীতাৰ পুনৰ্মিলন ঘটাইছে। অযোধ্যাবাসী সীতাৰ সতীত্বৰ বিষয়ে নিশ্চিত আৰু সন্দেহহীন হোৱাত ৰামে অতি আনন্দেৰে সন্তানসহ সীতাক পুনৰ গ্ৰহণ কৰে আৰু উত্তৰে মহানুখে প্ৰজা পালন কৰে।

মিঃ বৰুৱাৰ মতে এই নাটকখনি বেচি ঘটনাসম্বলিত নহয়, ইয়াক নাট্যিক বা অঙ্গীয়া কাব্য বুলিলেহে ঠিক হয়। ই নাট্য সাহিত্যৰ সৰ্বোৎকৃষ্ট গ্ৰন্থৰ শাৰীত সোমাব নোৱাৰে। তথাপি ইয়াৰ ভাষা ৰব মনোহাৰী, ইয়াৰ বিষয় বা আখ্যানভাগ ৰব হৃদয়গ্ৰাহী আৰু চৰিত্ৰ-বিলাকো ভালকৈ ফুটি ওলাইছে।

ভবভূতিৰ তৃতীয় নাটক হৈছে মালতীমাধৱ। ইয়াৰ আখ্যানভাগ

কবির নিজস্ব কল্পনা-প্রসূত। সংস্কৃত সাহিত্যত ভবভূতির মালতীমাধব ঠাই অতি ওখ। ইয়াৰ আখ্যানৰ সাবাংশ এই।—পদ্মাবতী নগৰৰ বজাৰ মন্ত্ৰীৰ কন্যা মালতী। বিদৰ্ভবজাৰ মন্ত্ৰীৰ পুতেক মাধব পদ্মাবতী নগৰত ছাত্ৰৰূপে থাকোঁতে মালতীৰ প্ৰণয়কাজ্জী হয়। মালতী আৰু মাধবৰ প্ৰণয়ৰ কাহিনীৰ লগে-লগে মাধবৰ বন্ধু মকবন্দ আৰু বজাৰ বন্ধু নন্দনৰ ভইনীয়েক মদয়ন্তিকাৰ প্ৰেমচিত্ৰও অঙ্কিত হৈছে। বজাৰ ইচ্ছা মালতীয়ে নন্দনক বিয়া কৰায়। বজাই এই প্ৰস্তাব মালতীৰ পিতাকৰ আগত দাঙি ধৰাত মালতীৰ পিতাকে কয়,—“নিজৰ কন্যাৰ ওপৰত মহাবাজৰ যথেষ্ট অধিকাৰ আছে।” এই বচনৰ অৰ্থ দুটি। ইয়াৰ পৰা বজাৰ প্ৰস্তাৱত মন্ত্ৰীৰ সন্মতি অসম্মতি দুয়োকে পোনাৰ পাৰি। কাপালিক অঘোৰবৰ্গ আৰু কাপালিকী কপালকুণ্ডনাৰ ষড়যন্ত্ৰত মালতী কিছুক্ষণলৈ মাধবৰ হস্তান্তৰ হয়। মালতী আৰু নন্দনৰ বিবাহৰ আয়োজন চলিব লাগিছে। মাধবৰ বন্ধু মকবন্দই চক্ৰান্ত কৰি সকলো আয়োজনৰ উদ্দেশ্য ব্যৰ্থ কৰি দিলে। মকবন্দই মালতীৰ সাজপাৰ পিন্ধি দৰাৰ লগত মালতীৰূপে বিবাহিতা হল। অবশেষত বৃন্দবিন্দিতা আৰু অবলোকিতা নামে দুগৰাকী বৌদ্ধ সন্ন্যাসিনীৰ চেষ্টাত মালতী আৰু মাধবৰ শুভমিলন সম্পন্ন হয়।

মিঃ বকৰাৰ মতে মালতীমাধব প্ৰকৰণ ভবভূতিৰ সৰ্বশ্ৰেষ্ঠ নাটক। নাটকৰ আদিৰ পৰা অন্তলৈকে ঘাই ভাব হৈছে প্ৰণয়, আৰু ভবভূতিৰ এই প্ৰণয়-অঙ্কন অতি সুনিৰ্ঘল, বিগুহ আৰু অল্লীমতাবৰ্জিত হৈছে। মালতী-মাধবৰ পৰস্পৰ প্ৰণয়ৰ স্বপ্নচিত্ৰভাৱে আঁকি দেখুৱা হৈছে। মালতী-মাধব নাটকত উচ্চবংশৰ মহিলাসকলৰ বিবাহৰ সাজসজ্জাৰ ভাল বৰ্ণনা পোৱা যায়। শুৱনী যুৱতীসকলক বলি মিমাৰ যে এটা প্ৰথা দেশত প্ৰচলিত আছিল, এই নাটকৰ পঞ্চম অঙ্কৰ পৰা ভালকৈ জানিব পাৰি।

এই তিনিখন নাটক স্বকীয়াকৈ আলোচনা কৰাৰ পাচত মিঃ বকৰাই

ভবভূতিৰ কাব্যৰ লক্ষণবিলাক ভালকৈ বিবৰি কৈছে। ভাষাৰ সৌন্দৰ্য্যৰ কাৰণে ভবভূতি সংস্কৃত সাহিত্যত অমৰ। তেওঁৰ ভাষাৰ তিনিটি গুণ—
বিশুদ্ধতা, শ্ৰীঞ্জলতা আৰু তেজস্বিতা। আক্ষেপৰ বিষয় এই যে এই
প্ৰতিভাশালী কবিয়ে বোধ কৰে। জীৱিতাবস্থাত ইমান সমাদৰ নেপাই-
ছিল। কবিয়ে মালতীমাধৱৰ এঠাইত কবলৈ বাধ্য হৈছিল,—

যে নাম কেচিদিহ নঃ প্ৰথমস্ত্যংক্ৰাং

জ্ঞানস্তি তে কিমপি তান্ প্ৰতি নৈব বহুঃ ।

উৎপৎস্যতেহস্তি মম কোহপি সমানধৰ্ম্মা

কালোহ্যম্ নিববধিৰ্বিপুলা চ পৃথ্বী ॥

অৰ্থাৎ—যি সকলে মোৰ প্ৰতি অবজ্ঞা স্থাপন কৰিছে তেওঁলোকে
জ্ঞানে কি? তেওঁলোকৰ কাৰণে মোৰ এই বহু নহয়। মোৰে সৈতে
সমানগুণৰ মানুহ আগলৈ কববাত ওলাব, বা এতিয়াও কববাত আছে,—
কাৰণ কাল অনন্ত আৰু ভগত অতি বিপুল।

মহাকবিৰ ভবিষ্যদ্বাণী সফল হল। কবিৰ বাঞ্ছিত এই সমানধৰ্ম্মা
পূৰ্বৰ আনন্দবামৰ কলেবৰ লৈ দ্বিতীয় উনবিংশ শতিকাত ভাবতত জন্ম-
গ্ৰহণ কৰে। আনন্দবামে যি আবেগপূৰ্ণ ভাষাৰে ভবভূতি-সম্পৰ্কীয় এই
বহুমূৰ্ত্তীয়া বচনাধৰি সামৰণি মাৰে তাৰ পৰা এই কথাৰ বাৰ ভালকৈ
উপলব্ধি কৰিব পাৰি,—

“মোৰ ওচৰত সংস্কৃতৰ দৰে কোনো ভাষা ইমান প্ৰিয় নহয়। ইয়াৰ
কন্ডাৰ আৰু লালিত্যৰ এনে এটি যোহিনী শক্তি আছে যাক ভাষাৰে বৰ্ণাৰ
নোৱাৰি। সকলো ধৰণৰ ভাব সুন্দৰ উপযুক্ত ভাষাৰে বৰ্ণাৰ পৰা যি
শক্তি সংস্কৃতত আছে, সেই শক্তিক ভগতব আন কোনো ভাষাই চেব
পেলাব নোৱাৰে। হৃদয়বিদাৰিণী ভাষাৰে অতি মৰ্ম্মান্তিক দৃশ্য ইয়াত
বৰ্ণিত হৈছে, অতি উন্নত তেজস্বী ভাষাৰে অতি সুদৃশ্য চিত্ৰ আৰু দেখুৱা
হৈছে, আৰু অতি ভয়ঙ্কৰ চিত্ৰ আদিও ভয় উদ্বেক কৰিব পৰা সম্ভাৱনীয়ে

অঙ্কিত হৈছে। আৰু ভাৰতৰ প্ৰাচীন ভাষাক উন্নত কৰোঁতা আৰু সাহিত্যক চহকী কৰোঁতাসকলৰ ভিতৰত অগ্ৰগামী হৈছে,—আমাৰ কবি বশ্ৰবাক কাশ্যপভট্ট ভবভূতি শ্ৰীকৰ্ণ।”

কাগজ-পত্ৰেও এই কিতাপখনি বিশেষভাবে প্ৰশংসিত হৈছিল। সুপ্ৰসিদ্ধ কলিকতা গেজেটে এই বুলি কৈছিল,—“মিঃ বকৰাৰ এই কিতাপখনি ভবভূতিৰ কাল আৰু নাট্যকাৰীৰ বিষয়ে সমালোচনাপূৰ্ণ এখন গধুৰ তথ্য-থকা গ্ৰন্থ।”

বৰলাট চাহাবৰ প্ৰাইভেট চেক্ৰেটাৰী মিঃ এচ্ চি বেইলী চাহাবে কয়,—“এই কিতাপখনি সংস্কৃত সাহিত্যৰ বুৰঞ্জীৰ অন্তৰ্গত এখন মনোমোহা গ্ৰন্থ।”

সংস্কৃত ভাষাৰ বৃহৎ ব্যাকৰণ। বৈজ্ঞানিক, ঐতিহাসিক আৰু আভিধানিক। সংকলনৰ আঁচনি।

A COMPREHENSIVE GRAMMAR OF THE SANSKRIT LANGUAGE: ANALYTICAL, HISTORICAL AND LEXICOGRAPHICAL. 1881-1889. The plan of compilation.

মহাত্মা আনন্দবাম বকৰাৰ সংস্কৃত সাহিত্য উপাসনাৰ সৰ্বশ্ৰেষ্ঠ অনুষ্ঠান হৈছে এই বৃহৎ সংস্কৃত ব্যাকৰণৰ বচনা আৰু সংকলনৰ আয়োজন, আৰু সেই আয়োজনৰ আংশিকৰূপে কাৰ্য্যত পৰিণতি। আনন্দবামৰ এটি বৰ অভিজ্ঞাৰ আছিল তেওঁ সংস্কৃত ব্যাকৰণৰ যত্নেৰ সন্তুষ্টপৰ অংশ আছে— ধাতু, শব্দ, লিঙ্গ, প্ৰত্যয়, বিভক্তি, ছন্দ, অলঙ্কাৰ আদি ভাব সকলোৰে

আতিশুৰি মাৰি এখন বৃহৎ ব্যাকৰণ লিখে। এই বিষয়ে সংস্কৃতত মৌলিক গ্ৰন্থ আৰু তাৰ টীকা ব্যাখ্যাৰ অন্ত নাই। ওপৰত কোৱা কোনো এটি বিষয়ে যিমান মূলগ্ৰন্থ আৰু টীকা আছে সেই সকলোবোৰ তুলনামূলক সমালোচনাবে বিজ্ঞাই, আৰু আত্মলৈকে বিবিলাক নতুন তথ্য ওলাইছে তাৰে সৈতে মিলাই, তাৰ সাৰস্বৰ্ণ আৰু শেষ লিঙ্গান্ত আদি পণ্ডিত আৰু শিক্ষার্থীসমাজৰ আগত দাঙ্গি ধৰাই মিঃ বৰুৱাৰ প্ৰধান উদ্দেশ্য আছিল, কাৰণ তেওঁৰ মতে টীকাকাৰসকলো নিজ নিজ বিভাগত এখন এখন স্তূপণ্ডিত। সাধাৰণ জ্ঞানপিপাসুসকলৰ পক্ষে কোনো এটি বিষয়ৰ সকলো গ্ৰন্থ সংগ্ৰহ কৰি অধ্যয়ন কৰাটোও অসম্ভৱ। সেইদেখি এই গ্ৰন্থমালাত মিঃ বৰুৱাই সকলো গ্ৰন্থৰ আভাস দিবৰ ধৰি কৰিলে। সংস্কৃত ভাষাত লিখা সকলো গ্ৰন্থৰ আয়ুক্ত হলেহে এনে বৃহৎ অনুষ্ঠান হাতত লব পাৰি, আৰু তাক সম্পাদন কৰোঁতে এটি চাৰিকুৰি বছৰীয়া জীৱনৰ দুৰ্কাৰ। তথাপি সংস্কৃত সাহিত্যৰ ধাৰ-নিছিগা উপাসক আনন্দৰাম বৰুৱাই এই আশাতীত কাম হাতত ললে।

মিঃ বৰুৱাই দেখিলে মাজিষ্ট্ৰেট হেন গুৰু দায়িত্বপূৰ্ণ কাম চলাই তাৰ লগে-লগে এই বৃহৎ ব্যাকৰণ বচনাত মন পৰিলে দুয়ো কাম অসিদ্ধ হ'ব। সেইদেখি মিঃ বৰুৱাই বন্ধুৰ তাৰকনাথ পালিতৰ সৈতে পৰামৰ্শ কৰি বহুৰম্যপুৰত এটি ঘৰ কিনি, আৰু কিতাপ-পত্ৰ ছপোৱাৰ সুবিধাৰ কাৰণে নিজে এটি সংস্কৃত ছপাখানা কিনি, আৰু ভায়েকৰ নাম অনুসৰি সেই ছপাখানাৰ নাম ধৰি 'শ্ৰীৰাম যন্ত্ৰ।' মিঃ বৰুৱাই ১৮৮১ চনৰ মে মাহৰ পৰা তিনি মাহৰ অনুগ্ৰহ বিদায় লৈ এই স্তূৰহৎ গ্ৰন্থ বচনাৰ আয়োজন কৰে। কিন্তু অচিৰে তেওঁৰ এইটো অভিজ্ঞতা হল যে ভাৰতত সংস্কৃতৰ সমুচিত আলোচনা নহয়, বৰঞ্চ ইউৰোপীয় শিক্ষাকেন্দ্ৰবোৰতহে সংস্কৃতৰ যথাযথ আলোচনা চলিছে, তাত সংস্কৃতৰ প্ৰাচীন গ্ৰন্থাদি যিদৰে পোৱা যায় ভাৰতত সেই দৰে পোৱাটো অসম্ভৱ। সেইদেখি তেওঁ ১৮৮১ চন